

עוללות בארמית המערבית

בשמונים השנים האחרונות זכו להגי הארמית המערבית — ארמית התרגומים של ארץ-ישראל, הארמית הגלילית, הסורית של ארץ-ישראל, הארמית השומרנית, וניכיהם הארמיים של הכפרים מעלולא ג'יב עדין ובכעה — לתיאור מדעי¹ בשל שלוש סיבות עיקריות: (א) רצונם של חוקרים נוצריים לגלות את שפתו של ישו; (ב) ההתעניינות המחודשת מצד חוקרים יהודיים ביישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופה שלאחר המקרא על כל היבטיה, כולל הלשון; (ג) טעמים בלשניים טהורים, הן מצד חוקרים נוצריים והן מצד חוקרים יהודיים, המבקשים לתאר את הלהגים הארמיים או למפות להגים שבתוך רצף גאוגרפי מוגבל. כברת-דרך ארוכה צעד המחקר מתחילת המאה ועוד כברת-דרך ארוכה הוא יצעד בעקבות פרויקטים שונים ההולכים ומתקדמים, כגון עבודתו של פרופ' ז' בן-חיים על תיבת מרקה, המילון של פרופ' מ' סוקולוף לארמית היהודית, הנעשה באוניברסיטת בר-אילן, והמילון המקיף לארמית *The Comprehensive Aramaic Lexicon* הנעשה ב-Johns Hopkins University.

- 1 התיאור המדעי המקיף הראשון ללהג ארמי מערבי הוא של הארמית הגלילית, על-ידי דאלמן (דאלמן, דקדוק). תיאורים מקיפים נוספים ללהגים המערביים הם: לארמית הגלילית — אורברג, דקדוק; קוטשר, מחקרים; ק' לויאס, דקדוק הארמית הגלילית, ניו-יורק תשמ"ו (תורמתו של ספר זה בפרקים העוסקים בתחביר).
  - לארמית התרגומים של ארץ-ישראל — דאלמן, דקדוק; B. Levy, *The Language of Neophyti I: A Descriptive and Comparative Grammar of the Palestinian Targum*, Ph.D. Thesis, New York University, 1974; פסברג, גניזה.
  - לסורית של ארץ-ישראל — שולטהיס, דקדוק; בר-אשר, סורית.
  - לארמית השומרנית — ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ב, תשי"ז; כרך ג, ספר ב, תשכ"ו, וכן מאמריו הרבים; R. Macuch, *Grammatik des samaritanischen Aramäisch*, Berlin-New York, 1982.
  - למעלולא — שפיטלר, מעלולא.
  - לבכעה — קורל, בכעה.
  - לגיב עדין — V. Cantarino, *Der neuaramäische Dialekt von Ġubb 'Adīn*, Chapel Hill 1961; C. Correll, *Untersuchungen Zur Syntax der newestaramäischen Dialekt des Antilibanon (Ma'lūla, Baḥ'a, Ġubb 'Adīn)*, Wiesbaden 1978.
- יש לציין גם את תרומותיו החשובות של א' טל. לרוגמה, 'רבדים בארמית היהודית של ארץ-ישראל: הגנו' המוספת כאמת מידה', לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 165-184; 'בירוים בארמית של ארץ-ישראל: כינויי הרמז', לשוננו מד (תש"ם), עמ' 43-65; 'המקור לצורתיו ברובדי הארמית היהודית בארץ-ישראל', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 201-218. חומר רב על הלהגים המערביים כלול גם בספרו לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ה.

אולם התיאורים המקיפים משאירים מקום לבירורים מצומצמים המבררים שאלה מן השאלות הבלשניות. במסגרת זו מבקש אני להעלות לדיון ארבע תופעות בארמית המערבית: (א) צורני-היידוע $\bar{o}$, $\bar{o}y$, $\bar{o}ya$; (ב) אבוה [= אביו], אחוה [= אחיו], חמוה [= חמיו]; (ג) רבון [= רבון]; (ד) $reš$ [= ראש], רבים: $rašin$ [= ראשים].

צורני-היידוע $\bar{o}$, $\bar{o}y$, $\bar{o}ya$

קרייחוד בולט בניב הארמי של מעלולא הוא צורני-היידוע ברבים $\bar{o}$, $\bar{o}y$, $\bar{o}ya$, שבשלב מסוים כבר איבדו את יכולתם ליידע.² לדוגמה: $\bar{o}$ = חבל, החבל, $\bar{o}y$ = חבלים, $\bar{o}ya$ = חבלים; $\bar{o}$ = מטבע זהב, מטבע זהב, $\bar{o}y$ = מטבע זהב, מטבעות זהב, מטבעות זהב; $\bar{o}$ = יום, היום, $\bar{o}y$ = ימים, הימים; והשווה גם את המלה הערבית השאולה $\bar{o}$ (شَابَّ) = נער, הנער, $\bar{o}y$ = נערים, הנערים. מבין שלושת הצורנים, $\bar{o}$ הוא הצורן השכיח ביותר. בכ"ע⁴ מצוי $\bar{o}$ בלבד, לדוגמה: $\bar{o}$ = חוטר, החוטר, $\bar{o}y$ = חוטרים, החוטרים; $\bar{o}$ = רחל, הרחל, $\bar{o}y$ = רחלים, הרחלים.

צורנים אלה חורגים מצורני היידוע ברבים המשמשים בלהגים ארמיים אחרים. נראה שבפרוטו-ארמית⁶ ובפרוטו-ארמית מערבית (כפי שעולה מארמית התרגומים של ארץ-ישראל, מן הארמית הגלילית, מן הסורית של ארץ-ישראל ומן הארמית השומרנית) צורן היידוע ברבים היה $\bar{o}$ $ayyā$ *. אם כן, מאליה עולה השאלה: האם מהווים $\bar{o}$, $\bar{o}y$, $\bar{o}ya$ רפלקס של $\bar{o}$ $ayyā$ * או שמא מוצאם ממקור אחר?

הדעה הרווחת במחקר, כפי שבאה לביטוי אצל שורה של חוקרים — פאריסו,⁷ ברגשטרסר,⁸ נלדקה,⁹ שפיטלר¹⁰ ובן-חיים,¹¹ — היא שהמעטק הכלל-מעלולי $\bar{o}$ (מוטעמת) < $\bar{o}$ הוא שהוליד את $\bar{o}$ $ayyā$ * < $\bar{o}ya$. ברם, בזה מסתיימת תמימות

2 ראה שפיטלר, מעלולא, עמ' 105–107; 'י בלאו, 'עיונים בתורת הכינויים (כולל את היידוע) בלשונות שמיות', ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 29–32; H.L. Ginsberg, 'Aramaic Dialect Problems II', *AJSL* 52 (1936), pp. 102–103, n. 2

3 הדוגמאות מובאות מאוצר המלים שבתוך *An Aramaic Handbook*, Part II/2, Leiden 1967, pp. 82–96. A. Spitaler, 'Ma'lula', in: F. Rosenthal (ed.),

4 קורל, כ"ע, עמ' 243–244.

5 שם, עמ' 158, 181.

6 לדעת חוקרים רבים, $\bar{o}$ $ayyā$ * לא היתה קיימת בפרוטו-ארמית. טענה זו מבוססת על הלהגים המזרחיים שבהם מצויה $\bar{o}$ במקום $\bar{o}$ $ayyā$. אך הימצאות $\bar{o}$ $ayyā$ בכתובות של הארמית העתיקה (אם כי לא בכתובות משמאל), בארמית הרשמית ובארמית הביניימית, מאפשרת שחזור פרוטו-ארמי.

7 פאריסו, מעלולא, עמ' 444–445.

8 ברגשטרסר, מבוא, עמ' 84–85.

9 Th. Nöldeke, 'Beiträge zur Kenntnis der aramäischen Dialekte', *ZDMG* 21 (1867), p. 197; *Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg 1904, pp. 50–51

10 שפיטלר, מעלולא, עמ' 105.

11 ד' בן-חיים, 'האומנם נסתר במקום מדבר?', ספר אבן-שושן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 97–98.

הדעים. החוקרים חלוקים כאשר ליחס בין $\bar{a}y\bar{a}$ * (שלדעתם היא, בהכרח, הצורה שממנה צמחה $\bar{o}y$) ובין $\bar{a}y\bar{a}$ *. כבר בשלהי המאה הקודמת הציע פאריסו¹² את השחזור: $\bar{a}y\bar{a}$ *¹³ < $\bar{a}y\bar{a}$ * (הארכת התנועה מפאת הטעם) < $\bar{o}y$ ($\bar{o}$ < $\bar{a}$). דומה שגם ברוקלמן¹⁴ סבור היה כי $\bar{a}y\bar{a}$ * < $\bar{o}y$ אך הוא לא פירש את דבריו. לאחרונה העלה פרופ' בן-חיים¹⁵ את הסברה שבפרוטו-מעלולא נעתק צורן היידוע $\bar{a}y\bar{a}$ * < $\bar{a}y\bar{a}$ *. בהסתמך על מעמד הדו־תנועה ay במסורת השומרונים לעברית ולארמית, הוא מציע, אם כי בהסתייגות-מה,¹⁶ שבשלב קדום של מעלולא היה המצב דומה למסורת השומרונים שבה ay מתקיימת רק אם אחד מרכיביה ארוך, כלומר ay או $\bar{a}y$. הצורך לקיום דו־תנועה מאיזה טעם שהוא יביא בהכרח להארכת התנועה שבה, מאידך גיסא, שפיטלר¹⁷ שלל מכל וכל התפתחות פונטית של $\bar{a}y\bar{a}$ * < $\bar{o}y$ < $\bar{a}y\bar{a}$ *. הוא גרס כי $\bar{o}y$ אכן באה מן $\bar{a}y\bar{a}$ *, אך הדו־תנועה ay הושפעה על-ידי התנועה $\bar{a}$ שבצורן הנסכה ברבים $\bar{a}y\bar{e}$ * ($\bar{o}y$ <).

חלוקות הדעות גם כאשר להיווצרותם של $\bar{o}y$ ו- $\bar{o}$ ויחסם כלפי $\bar{o}y$. לדעת רוב החוקרים, $\bar{o}y$, $\bar{o}$ הן צורות תנייניות שנגזרו מן $\bar{o}y\bar{a}$. ברגשטרסר,¹⁸ למשל, הסתפק בהערה $\bar{o}$ - $\bar{o}j\bar{a}$ > - $\bar{a}j\bar{a}$ * ... נלדקה¹⁹ סבר שהטעם המלעילי הוא שגרם להתקצרות $\bar{o}y$ < $\bar{o}$, והוא הפנה למקביל המדויק, לדעתו, בלהגי הארמית המזרחית: $\bar{a}j\bar{a}$ < $\bar{a}j\bar{a}$ < $\bar{e}$. פאריסו²⁰ היה זהיר יותר והציע שתי אפשרויות: (א) נשירת ההברה הסופית; (ב) כיווץ התלת-תנועה על-ידי היקש לכיווץ סיומת הנסכה ברבים $\bar{a}y\bar{a}$ * < $\bar{a}y\bar{a}$ *. ברוקלמן²¹ גרס שיש שני שלבים בתלות שבין $\bar{o}$ ובין $\bar{o}y\bar{a}$. מסתבר מדבריו שבשלב הראשון $\bar{o}y\bar{a}$ הפכה ל- $\bar{o}$, ובשלב מאוחר יותר נוצרה $\bar{o}y\bar{a}$ מחדש על דרך המלה $m\bar{o}y\bar{a}$ [= מים, המים]²². גישתו של שפיטלר שונה משל קודמיו. הואיל והוא ייחס את $\bar{o}y$ להשפעת צורת הנסכה ברבים ($\bar{o}y$ < $\bar{a}y\bar{e}$), את $\bar{o}$ הוא ייחס למקור אחר — לתצורה המיוסדת על גזירה לאחור ממערכת הכינויים הדבוקים ברבים.²³

- 12 ראה הערה 7.
- 13 הדבר משתמע מהתייחסו לצורות הסוריות בנ"א, שנ"א, אידי"א, אפ"א. אבל לא מן הנמנע שהוא התכוון למסורת הסורית המערבית, שבה ויתרו על ההכפלה, ולכן התכוון ל $\bar{a}y\bar{a}$ < $\bar{a}y\bar{a}$ *.
- 14 ברוקלמן, *I, GVG*, עמ' 454.
- 15 ראה המקום הנרמז לעיל בהערה 11.
- 16 'ואולם האמת צריכה להיאמר: בניב מעלולא הדו־תנועה העתיקה כמעט תמיד מתקיימת ובכפעה קיומה וכיווצה מתחלפים בלא התנייה מפורשת' (שם, עמ' 97–98).
- 17 ראה שפיטלר, מעלולא, עמ' 105.
- 18 ראה ברגשטרסר, מבוא, עמ' 85.
- 19 נלדקה, *Beiträge* (ראה לעיל הערה 9), עמ' 50–51.
- 20 ראה הערה 7.
- 21 ראה הערה 14.
- 22 לפי דאלמן (דקדוק, עמ' 91, 201), היה קיים צורן היידוע oy הן בארמית הגלילית במלה זו (עירובין כו ע"ד — מו"י) והן בתרגומים הארץ-ישראליים במלה זו (התרגום המיוחס ליונתן, בר' א:ו — מו"י). לדעתו היה מעתק פונטי $\bar{o}y$ < $\bar{a}y\bar{a}$. ואולם כבר העיר אודברג (דקדוק, עמ' 65, הערה 4) שיש לפרש צורות אלה כשם-עצם + כינוי-הנסתר, כלומר 'מימי'.
- 23 שפיטלר, מעלולא, עמ' 52–53, 105. אבל הוא העלה אפשרות נוספת — החילופים החופשיים בין $\bar{o}$ ובין i סופית גרמו ל $\bar{o}y$ < $\bar{o}$.

הבה נעיין במערכת הכינויים הדבוקים במעלולא:

כינוי דבוק ברבים	כינוי דבוק ביחיד	מדבר
ōyi, ōy	i, ø	מדבר
ōḥ	ḥ	נוכח
ōš	š	נוכחת
ōye	e	נסתר
ōya	a	נסתרת
ainah	(n)aḥ	מדברים
aiḥun	ḥun	נוכחים
aiḥen	ḥen	נוכחות
aihun	(h)un	נסתרים
aihen	(h)en	נסתרות

מבקש אני להעלות הסבר אחר. וזה פירוט דבריי: סבורני שמוצא הצורנים ō, ōy, ōya נעוץ דווקא במערכת הכינויים ולא בצורה המשוחזרת *āyā. ובאשר לגזירת ō, ōy מן ōya, אולי איפכא מסתברא. דומני שהשפעת מערכת הכינויים עולה על השפעת הנסבה, ולכן סביר יותר להניח שהיא מקור צורני היידוע. ההסבר הפונטי *āyā < *āyā, כפי שפרופ' בן-חיים עצמו מעיר, נחלש על-ידי העובדה שהדורתנועה ay מתקיימת במעלולא.

ייתכנו שני שחזורים:²⁴ א. ōy נתפסה כפי דוברי הלהג כצורן הרבים שאליו מצרפים את כינויי היחיד כך ש-ōyi (מדבר) נתפסה על-דרך ōy + i; ōye (נסתר) נתפסה על-דרך ōy + e. ניתוח מחדש זה אפשר ל-ōy לתפוס את מקומה של *āyā. ניתן להסביר את הצורן ō על-ידי החילופים החופשיים בניב שבין ø ובין i סופית.²⁵ יוצא אפוא ש-ōya היא צורה חדשה המורכבת מן ōy + a (= צורן היידוע ביחיד).
 ב. ō נתפסה כצורן הרבים על-ידי ניתוח מחדש של ōy (מדבר) על-דרך ō + i; ōḥ (נוכח) נתפסה כמו ḥ + ō; ōš (נוכחת) נתפסה כמו š + ō; ōye (נסתר) נתפסה כמו ye + ō; ōya (נסתרת) נתפסה כמו ō + ya. ō נתפסה כצורן הרבים ותפסה את מקומה של *āyā. ōy נוצרה על-ידי החילופים החופשיים בין ø ובין i סופית; ולדורתנועה ōy צירפו את צורן היידוע ביחיד, a, ליצור ōya.

אבוה, אחוה, חמוה [= אביו, אחיו, חמיו]

בטקסטים הכתובים בארמית הגלילית, הן בכתבי-היד הן בדפוסים, מופיעות הצורות אבוה, אחוה, חמוה. לדוגמה, בכ"י ליידין ובמהדורת ונציה לתלמוד הירושלמי: אבוה

24 לניתוח מערכת הכינויים במעלולא, ראה: בן-חיים (לעיל, הערה 11); ש' פסברג, 'עינים בארמית של שרידי התרגום הארץ-ישראלי לאור חומר משוה', דברי הקונגרס העולמי החשיעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ו, חטיבה ד, כרך ראשון, עמ' 17–22.

25 ראה הערה 23.

— פאה טו ע"ג (2x); חלה נט ע"ד; אחוה — מ"ק פב ע"ג; סוטה כג ע"ב; וגם בכ"י וטיקן 30 לבראשית רבה, פרשה ו; חמוה — ביכורים סה ע"ג. צורות אלה אינן מרובות במקורות, אך מספרן דיו להצביע על קיום הצורות בלשון החיה. 'אבוה' מתועדת 11 פעמים במהדורת ונציה, 'אחוה' — שש פעמים, 'חמוה' — פעם אחת.²⁶ לעומתן, הצורות השכיחות הן 'אבו' ו'אחוי', שהן רפלקס של 'אבוה' ו'אחוה', המתועדות אף הן לעתים רחוקות בארמית הגלילית.²⁷

מניין צמחו הצורות אבוה, אחוה, חמוה, וכיצד נתגלגלו ובאו? דאלמן²⁸ ואודברג²⁹ הביאו את הצורות הללו בספרי דקדוקם ואולם שתקו באשר למוצאן. מספר הצורות מפרין את הטענה שמדובר בטעויות במין הדקדוקי מצד סופרים ומעתיקים שהחליפו את כינוי הנסתר בכינוי הנסתרת. זאת ועוד אחרת, אם היה בלכול במין הדקדוקי, צפוי היה דווקא זכר במקום נקבה, כפי שמתועדים נוכחים ונסתרים במקום נוכחות ונסתרות,³⁰ או לפחות גם זכר במקום נקבה.

ניתן לטעון שצורות אלה הן רפלקס של אבוהי, אחוהי וחמוהי של הארמית הביניימית והתקופות שקדמו לה, שנשרה בהן התנועה הסופית i. טענה דומה מסבירה את הצורות הדבוקות בכינוי הנסתרת, כגון 'אבוה' [= אביה] *abūhā > *abūhā.³¹ ואולם, נראה שבשלב קדום יותר של הארמית של ארץ-ישראל, כפי שהיא משתקפת בשרידי-התרגום שהוציאו לאור קאהלה ואחרים,³² מצויות 'אבו' ו'אחוי' בלבד. אם נקבל את ההנחה של פרופ' א' טל,³³ שיש התפתחות ליניארית מן הארמית התרגומית לארמית הגלילית, אז עלינו לראות בצורות אבוה, אחוה, וחמוה צורות דיאלקטיות נדירות ששרדו מהארמית הביניימית.³⁴ יש לציין שנשירת ה-i הסופית בכינוי הנסתר הדבוק במלים 'אב', 'אח', ו'חם' ידועה בארמית הכבילית. אי לכך, האם יש לזקוף את

26 ראה מ' קוטובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי, כרכים א-ג (ואוצר השמות), ירושלים תש"ם-תשמ"ה.

27 יש, למשל, רק חמש היקרויות של 'אבוה' במהדורת ונציה. 'אחוה' ו'חמוה' אינן מתועדות.

28 דאלמן, דקדוק, עמ' 198-199.

29 אודברג, דקדוק, עמ' 4.

30 דאלמן, דקדוק, עמ' 202.

31 דאלמן, דקדוק, עמ' 95-96.

32 מ. Klein, 'Bibliography: אראל ואלה שטרם זכו לפרסום, ראה: of Manuscripts and Editions of Palestinian Targum to the Pentateuch from the Cairo Genizah', *SBB* 13 (1981), pp. 20-25; קליין עומד להוציא לאור מהדורה חדשה של כל שרידי-התרגום מן הגניזה.

33 ראה לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 184.

34 בארמית התרגומים של ארץ-ישראל ובארמית הגלילית כינוי-הנסתר הדבוק לשם כרכים וכוונגי הוא ohi < oy. ברם, בכתובת הארמית מבית-הכנסת בעין-גדי מצויות הצורות בנוה [= בנין], אפנה [= אפיה], עיננה [= עינין], וזרועה [= זרעין]. לדעת א' דותן, אפשר שהכתיב -וה הוא כתיב היסטורי שמשקף את התפתחות ohi < oh < o. ראה א' דותן, 'הזו בכתובת בית הכנסת של עין-גדי', לשוננו לה (תשל"א), עמ' 216-217. הכתיב -וה מתועד אף בארמית העתיקה. לדין ראה J. Fitzmyer, *The Aramaic Inscriptions of Sefire*, Rome 1967, p. 31.

'אבוה', 'אחוה' ו'חמוה', בטקסטים בארמית הגלילית להשפעת התלמוד הבבלי?³⁵ הארמית השומרונית, אחותה של הארמית הגלילית, מאירה מזווית אחרת על הצורות הנידונות. במסורת זו התכווצה הדו-תנועה $o < uy$; לדוגמה — $^{\circ}ābo$.³⁶ פרופי מ' בר-אשר ציין שתהליך דומה של התכווצות ($u < uy$) קרה בארמית הגלילית ובסורית של ארץ-ישראל.³⁷

ייתכן הסבר אחר למוצאן של צורות אלה. אפשר שדוברי הארמית הגלילית תפסו $^{\circ}abu + i$ על-דרך $^{\circ}əbu + i$ (כינוי המדבר); $^{\circ}əhu + i$ על דרך $^{\circ}əhu + i$; $^{\circ}əbu + i$ על-דרך $^{\circ}əbu + i$; $^{\circ}əbu + k = [אביכם]$ כגון $^{\circ}əbuk$ [אביך]; $^{\circ}əbu + kon = [אביכם]$. אף על פי שהצורות אבוי, אחוי, חמוי אינן מתועדות בארמית הגלילית במשמעות 'אבי', 'אחי', ו'חמי', יש עדות לכך בסורית של ארץ-ישראל (אבוי [= אבי]).³⁸ ברגע ש- $^{\circ}əbu + i$ נתפסה על-דרך $^{\circ}əbu + i$ [= אבי], לא מן הנמנע ש- $^{\circ}əbu$ נתפסה כצורת הנסתר בגלל דמיונה לכינוי הפרוד hu . ייתכן שהצורות היו הגויות $^{\circ}əbu$, $^{\circ}əhu$, והה"א הסופית היא סימן גראפי המושאל מן כינוי-הנסתר הדבוק ביחיד-ה.

לבסוף, יש לשים לב לצורה אבוי [= אביה (!)] המתועדת פעם אחת במהדורת ונציה (שבת ו ע"ד; וכמו כן בכ"י לידן) ולצורת אחוי [= אחיה (!)] המתועדת שש פעמים במהדורת ונציה (פאה יז ע"ד, ברכ' ז עמ' ב, ג; יבמ' יב ע"ג [2X]; מ"ק פג ע"א; וכמו כן בכ"י לידן). אם כי אפשר שמדובר בטעויות סופר, דומה שהדרי-משמעות של אבוה [= אביה/אבין] ושל אחוה [= אחיה/אחין] היא הגורם לתופעה זו. אם אבוה מייצגת גם את 'אביה' וגם את 'אביו', ואם 'אביו' מיוצגת על-ידי אבוי, אז גם 'אביה' תיוצג על-ידי אבוי.

רבוין

חוקרים רבים³⁹ כבר נתנו את דעתם לצורה רבוין שבשרידי התרגום הארץ-ישראלי

35 נשילת ה'ה' הסופית מתועדת אף בסורית, הן בכינוי-הנסתר הדבוק ברבים (השווה 'מימי', כתיב $yawmawhi$, קרי $yawmaw$) והן בכינוי-הנסתר הדבוק במלים 'אב', 'אח', ו'חם'. לעומת זאת, כינוי-הנסתר הדבוק ברבים בארמית הבבילית הוא 'יהי' (אך גם 'יה').

36 ראה ז' בן-חיים, 'צורת הכינויים החבורים -ך, -ת, -ה במסורתיה של הלשון העברית', ספר שמחה אסף, תשי"ג, עמ' 99; הנ"ל, 'בדבר מקוריותה של הטעמת מלעיל בעברית', ספר חנוך ילון, תשכ"ג, עמ' 158.

37 דבר זה שמעתי מפיו לפני שנים בקורסים בארמית המערבית. לצורה אחוה [= אחין] בסורית של ארץ-ישראל, ראה שולטהיס, מילון, עמ' 5.

38 ראה שולטהיס, מילון, עמ' 1; שולטהיס, דקדוק, עמ' 50. בלהגים ערביים (לדוגמה, זה של ירושלים), מצויות $^{\circ}abūy$ [= אבין], $^{\circ}abū$ [= אבין]; אך צורות אלה הן פרי תהליכים אחרים. $^{\circ}abūy$ היא צורה חדשה המבוססת על $^{\circ}abū + i$ (כינוי המדבר) על דגם $^{\circ}abū + i$ כינויי-היחיד, והיא תפסה את מקומה של הצורה הקלאסית $^{\circ}abī$; לעומתה, $^{\circ}abūh < ^{\circ}abūh < ^{\circ}abū$.

39 ראה ח' ילון, 'נימוקים למשניות מנוקדות/לשונונו כד (תש"ך)', עמ' 162; הנ"ל, 'מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד', עמ' 29; 'קוטשר, 'לשון חז"ל', ספר חנוך ילון, עמ' 269-273; הנ"ל, 'ערכי המילון החדש לספרות חז"ל', א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 44; ג' וידר, 'הצורה רבוין במקורות עבריים', לשונונו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 214-217; ז' בן-חיים, 'עואנש', כרך ג, ספר ב, עמ' 37-38.

שהוציא לאור קאהלה,⁴⁰ המתועדת גם באוונגליון, בכ"י קאופמן למשנה ובכתבי-יד עבריים מן הגניזה בקהיר. נראה שצורה זו מתועדת אף כשם עצם פרטי בתעתיק אכדי מאוגרית.⁴¹ מתבקשת השאלה: מה היחס בין רבון – של תרגום אונקלוס, של התלמוד הבבלי ושל לשון חז"ל – לבין רבון?

לדעת קוטשר, הצורה המקורית היתה רבון, שצמחה בגליל.⁴² הוא גרס כי רבון היא צורה בבלית שנוצרה על-ידי הידלדלות $a < i$. ברם היאך ניתן להסביר את התנועה u שבצורה רבון? מהארמית השומרנית ומהסורית של ארץ-ישראל אנו למדים⁴³ כי o, u היו אלופונים בתפוצה משלימה כחלק מניבי ארץ-ישראל (o בהברות סגורות מוטעמות, u בהברות פתוחות), ואולם כוחה של תפוצה משלימה זו אינו יפה לשרידי התרגום הארץ-ישראלי.⁴⁴ השווה, לדוגמה: ⁴⁵ 'רַבְבֻן' (עמ' 19), 'רַבְבֻי' (עמ' 21), רַבְבֻנָה (עמ' 1). ויש לתקן את קריאתו של קאהלה 'רַבְבֻן' (עמ' 17) ולקרוא 'רַבְבֻן'.⁴⁶ מצוי מעתק לסירוגין בלהגים ארמיים $a < o$ לפני נו"ן,⁴⁷ אך במלה רבון מתועדת u ולא o. בעברית המקראית התנועה u מועדפת על-פני o בבניין הופעל גזרת פ"נ ואחרי המ"ם בכינוני.⁴⁸ האם יש לייחס את u ב'רבון' להשפעתו של העיצור השפתי?

אבל אפשר לחשוב גם בכיוון אחר: דומני שלפנינו תהליך מורפולוגי וסמנטי כאחד, שהביא לשינוי בצורת המלה. 'רבון' הוא אחד התארים של האלוהים. אין מניעה להניח ששני תארים אלוהיים אחרים שכחים מאוד – חַנּוּן וְחַרּוּם – הם שהשפיעו על רבון/רבן והעבירוה למשקל qattūl.

[= ראש, ראשין] rašin, res

חשיבותם של שרידי התרגום הארץ-ישראלי למחקר הארמית של התרגומים הארץ-ישראלים ולמחקר הארמית הגלילית, ידועה מאז יציאתם לאור בשנת 1930. מאחר שאין בהם השפעה של תרגום אונקלוס ושל התלמוד הבבלי, זכו שרידים אלה לתואר 'אב-טקסט'.⁴⁹ מאידך גיסא, ידה של העברית מורגשת היטב בשרידים. דוגמה בולטת

P. Kahle, *Masoreten des Westens*, II, Stuttgart 1930, pp. 1–62 40

D. Sivan, *Grammatical Analysis and Glossary of the Northwest Semitic Vocables in Akkadian Texts of the 15-13th C.B.C from Canaan and Syria (= AOAT 214)*, Neukirchen-Vluyn 1984, p. 97 41

י קוטשר, ערכי המילון החדש, עמ' 44. אפשר כי רבון באה מן rabb+on או rabb+on. 42

לדיון מקיף ראה בר-אשר, סורית, עמ' 483–505. 43

ראה פסברג, גניזה, עמ' 63–79. 44

הדוגמאות מתוך שרידי-התרגום של קאהלה (ראה הערה 40 לעיל). 45

קביעה זו היא על-יסמך בדיקת כתב-היד. רבון (עמ' 13) מועתקת על-ידי קאהלה מכתב-יד הנמצא בלנינגרד, ואין אפשרות לוודא אם המלה אכן מנוקדת בחיריק. 46

ראה, למשל: Th. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar* (translated by J.Crichton), London 1904, pp. 31–32 47

ראה Joüon, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1923, p. 125. 48

ראה קוטשר, מחקרים, עמ' קע–קעא. 49

לפני שנים אחדות עסקתי במימוש $\acute{o}y$ או $\acute{o}y$ לדרתנועה ay^2 , במקורות של לשון חז"ל, ארמית גלילית וארמית בבליית.³ שם הזכרתי צורות כגון 'קרוי ותנוי' [=קראי ותנאי], 'זכוי' [=זכאי], 'בנוי' [=בנאי], 'בדוי' [=בדאי], 'מינוי' [=מינאי ('מין')], ועוד; בינוני רבים בפעלי ל"י, כגון 'דכל עמא מודוי' השכיח בירושלמי, ודוגמאות בארמית בבליית מכתביידי, כגון 'דאמי', 'קאני', וכן 'לא מכלנן' קרנא, 'מבקנן', 'חזונן', במקום מכלינן, מבקינן, חזינן.⁴ וקיימות גם דוגמאות מצורות אחרות. באותו מאמר, אגב דיון בצורה אחת המופיעה בקטע כ"י ירוש' סנהדרין, הערתי על הלשון באותו קטע 'כגון' אנה, דמן יומי לא צליית מוספה' (וכזה גם בשאר הנוסחים) — שהיא דומה לתופעה הנ"ל, אבל הפעם בכינוי החבור, שהרי מן ההקשר מתבקש להיות כאן גוף ראשון!⁵ לא הייתי מעלה השערה כה מרחיקת-לכת, אילו לא שוכנעתי בסבירותה. מאידך, נקטתי לשון זהירות בהצגת הדבר, שכן הוא נושא רחב — צורת הכינוי החבור של גוף ראשון יחיד לשמות רבים, המבטלת את ההבחנה בין גוף ראשון לשלישי — ועם כל הסבירות ראוי הדבר לתוספת דוגמאות כדי לבררו ולקיימו. זהו מן העניינים שהזמנתי עשוי להכריעם, וכעת, על סמך עיון חופשי,⁷ וללא כל נסיון מסודר לבדוק את התופעה, עלו בידי דוגמאות שדי בהן להסיר כל פקפוק לקיומו של תת-הצורן —וי (ויי) = —" בארמית הגלילית.

מין קומוי = מין קומיי

בירושלמי כלאים פ"ט ה"ג, לב ע"ב: 'אמר ליה חמתי⁸ גו בני ולא איתכנע מן קומוי'.

- 2 שיירי כתיבידי קדומים למסכת בבא מציעא, עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 5–55 (להלן — שיירי כתביידי); עיין שם עמ' 26, 28–30, 48 בהערה 2, 50. והשווה תלוי — תלאי; ראה מילון בן-יהודה, עמ' 7763, 7770; שבת פ"ח מ"ב ובמהדורת א' גולדברג, עמ' 165. בכ"י ליידן 'תלוי', וכתב י"נ אפשטיין: 'הווגהה ו לא' (מבואות לספרות התנאים, עמ' 516; וקשה לראות כן במהדורת התצלום שלפנינו). בכ"י קאופמן מנוקד: 'תלוי'. אבל לפי הגורסים 'תלאי', יש לנקד את הגירסה הגורסת וא"ו: תלוי. בויקרא רבה, מהדורת מרגליות, עמ' תקעח, 'בר קבלוי' = 'בר קבלאי'. הכתיב —וי נוטה להתקיים יותר במלים נדירות; במלים רגילות מוחלף הוא בכתיב התקני. לכתיב זה בכתיב הגאונים, ראה י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים תשמ"ב, עמ' קכא.
- 3 לאור המסקנות של כלל הדיון באותו מאמר, יש לשנות את התפיסה המקובלת בקשר לכתיב הבבלי ויחסו לכתיב הארץ-ישראלי; וראה להלן.
- 4 כצ"ל במאמר הנ"ל.
- 5 ושם על מוצא צורות אחרונות אלה מצורת היסוד. כרי"ף בבא מציעא פרק ו, דפוס קושטא רס"ט: 'רב סבר לא מכלונן קרנא, ושמואל סבר מכלונן קרנא... והילכתא כשמואל דאמי' מכלונן קרנא... דבין לאביי בין לרבא תרוייהו אית להו דלא מכלונן קרנא... דשמואל נמי לא אמ' דמכלונן קרנא' וכו' (במהדורת נ' זקש, ירושלים תשכ"ט, המבוסס על דפוס קושטא, כרך שני, עמ' רצו, בכלן: 'מכלינן'/'דמכלינן').
- 6 שם, עמ' 50, הערה 15. וראה הגר"ש ליברמן, תרכ"ג (תרצ"ב), עמ' 457 (ולא עסק שם בצורה הדקדוקית).
- 7 בחלק מן הפרשיות הנידונות כאן עסקתי במאמרי 'לאגדה הסיפורית בתלמוד הבבלי', העומד לראות אור.
- 8 ראה להלן, הערה 10.

וכזה גם בירושלמי כתובות פ"ב ה"ג, לה ע"א.⁹ משמעו של המשפט: אמר לו, ראני¹⁰ בתוך המרחץ ולא נכנע מלפני. ובאמת בכלאים כ"י וטיקן (להלן: כ"י): 'מן קומי'. הר"ש סיריליו בפירושו לכלאים על אתר ניסח כסגנון הארמית הבבלית: 'מן קמי דידי', ואילו י' תיאודור הגיה: 'וצ"ל קומיי'.¹¹ בקהלת רבה ט, י: 'א"ל אין אעבר יתהון קמיי ידע אנא ליה', אבל בכ"י בית-המדרש לרבנים R5529 'קומוי'. מעשר שני ספ"ד, נה סע"ב: 'חמית בחילמאי ברייתא ערקין מן קומוי (ככ"י: מן קדמוי), אמר ליה... וכל עמא ערקין מן קדמך' = 'בורחין מלפני'.

יומוי = יומיי

'א"ר חייא רובא אנא מן יומיי לא כיונית אלא חד זמן' (ירושלמי ברכות פ"ב ה"ה, ע"א). כן הוא בדפוס ויניציאה, אבל בשרידי הירושלמי, מהדורת ל' גינצבורג, עמ' 10, ובכתב-יד וטיקן: 'מן יומוי'; 'אמר רבי יהושע בן לוי אנא מן יומוי לא איסתכלית בספרא דאגדתא' (שם, שבת פט"ו ה"א, טו ע"ג); 'רבי יהושע בן לוי... שלח אמר ליה אילולא דלא חרמית בר נש מן יומוי, הוינא מחרם ללהוא גוברא' (שם, מועד קטן פ"ג ה"א, פא ע"ד); 'אמר ליה בדידי לא איסתכלית מן יומוי ובדיך אנא מסתכלא' (שם, סנהדרין פ"י ה"ה, כט ע"ג); 'בשיר השירים רבה ה, יג: 'א"ר ינאי ביומוי דומנין תרתין חבורן והוינן נפקין ולעיין באורייתא... בספר אות אמת: 'דומנין תרתין, צ"ל תמנין ותרתין'; בדפוס פיזרו ודפוס ויניציאה: 'ביומוי דומנין תרתין'; כלומר, לאחר הגהת בעל אות אמת יתפרש מעין: בימיי שמונים ושתיים חבורות וכו' (וראה מתנות כהונה). כלומר, לא ראה צורך להגיה ביומוי < ביומי, שכן הוא פירושו אף ללא הגהה.

- 9 קובץ האגדות שבכלאים הובא מלה במלה בכתובות. יחס המקבילות לצרכינו אפוא כשני כתב-יד של טקסט אחד.
- 10 עיין במקבילה בבראשית רבה, עמ' 307, שו' 4, ובחילופי הגירסאות. ורשם שם 'חמתי' בכ"י לונדון, וכתב-יד זה יסוד הפנים הוא באותה מהדורה, אלא שכאן החליט המהדיר לקבוע 'חמיתיה' בפנים. וכן בערוך, דפוס ראשון (רומא), ערך אשן: 'חמית', וכן הוא 'חמית' בערוך כ"י ביהמ"ד לרבנים באמריקה 2870 (ככ"י 2871: 'חמוני'; בערוך השלם: 'חמיתיה'). מן הסגנון והעניין ראוי לומר כאן 'ראני', ולא 'ראיתיו'. וכן ניסח בר"ש סיריליו: 'קמיית', צ"ל: חמייתי. וכן, בבב"ר כ"י וטיקן 30: 'חמתן' [=ראנין] (ואפשר שנו"ן סופית הוגהה שם, שהרי זו אינה פונה ימינה כשאר נו"נין סופיות שם, והיה מתחילה: חמת). בכלאים כ"י וטיקן 133: 'חמתיה', כפי שהוא לעיל שם בתחילת העניין, ושם צורה זו באמת מופיעה במו"ב 'דאהו'. בספר היוחסין (עמ' 85) 'חמתי' (אבל בהסברו: ראיתיו). ואכן, ק' לויאס (דקדוק הארמית הגלילית [ראה להלן] עמ' 160), רשם חיבה זו שבכאן ('חמתי') כדוגמה היחידה של כינוי לגוף ראשון יחיד חברו לפעלי לוי"י עבר נסתר. (לא הובאה דוגמה של כינוי זה עם –ת– לפועל זה בספרי הדקדוק של שלוינגר ודלמן: M. Schlesinger, *Das aramäische Verbum in Jerusalemischen Talmud*, Berlin 1889, pp. 64, 74–75; G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905, pp. 383–384, 410 במנחת יהודה לבראשית רבה במהדורתו, עמ' 307. בספר היוחסין הנ"ל: 'מקמאי', וכ"ה להלן שם במקום שההקשר דורש גוף שלישי; כלומר, הגהה היא, ונכנסה אף שלא במקומה.
- 11

עינוי = עיניי, רגלוי = רגליי, מעווי = מעיי

'אשגריית עינוי בכל ספר תילים אגדה' (ירושלמי כתובות שם) = 'עיני' (כלאים); 'יבון משיכא בריגלוי' (כתובות שם), וכן בספר יחסי תנאים ואמוראים, עמ' רל: 'יהוון משיחא ברגלוי' – כלאים, שם: 'ברגליי', ובפני משה בכתובות: 'יבון משיחא בריגלוי' = 'יקשרו משיחא ברגלי'. בקהלת רבה ט, י: 'אייתון חבלה וקטרו ברגלי ... תהוון שרין ברגלי'; בכ"י הנ"ל 'ברגלוי ... בריגלוי'. בויקרא רבה, מהדורת מרגליות, עמ' תרלו, אומרת האם על בנה: 'כד הוה במעיי הוה מבעט בי, ואילו בשלושה כתבייד: במעוי.

עובדוי = עובדיי, טובוי = טוביי, עלוי = עלי

בפסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים (ניר-יורק תשכ"ב), עמ' 281, שורה 13: 'משתעי אנא עם לבבי, והיא מפשפשה עובדוי ואומרת' וכו' [= מספר אני עם לבבי, והיא מפשפשת מעשיי ואומרת וכו'], ועיין בשינויי הגירסאות שם. בקהלת רבה יא, ב: 'ואמרת טובוי, מה הוה חלקי בהדין עלמא, טובוי דאידיבת להדין גופא צדיקא' [= ואמרת אשריי, מה היה חלקי בעולם הזה, אשריי שנדבקתי לגוף צדיק זה]. ובמקבילה שבפסיקתא דרב כהנא, עמ' 198, שורה 8: 'טוביי... טוביי', ובשינויי גירסאות שם: 'טובוי... טובוי'. בויקרא רבה, עמ' תרסו, לשו' 4: 'דריס עלוי', ודרוס עלי', ורבות הדוגמאות ממלה זו, ולא הבאתי אותן כאן כראיה ראשונית, שמה יטען הטוען שהוא'ו מעיקר התיבה, על דרך הצורה בכבלי.

צורה זו של הכינוי החבור, שאיתרנו במקורות הארמית הגלילית שבספרות התלמודית, נמצאת אף בתרגום נאופיטי, כגון 'מן קודמוי' = מלפניי; 'לאפווי' = לפניי. מהדירי תרגום זה 'תיקנו' והמירו רוב צורות אלה בצורה התקנית. ברם, כבר העמיד צ' מיהן על התופעה הזאת בתרגום זה, ועל הסברה הפונטית הנכון. א' דיאז מאצ'ו אסף הרבה דוגמאות מן הכתיב הנידון באותו תרגום, אבל רצה לפרנס את הדבר ככינוי הלשון, על דרך 'הוא גברא' = אני, ובתגובה על מאמרו העמיד אף ז' בן-חיים על ההסבר הפונטי, שהוא עדיף.¹² שימושה של סיומת זו בירושלמי ובמדרשים

12. C. Meehan, *JSJ* 9 (1978), pp. 102–103. והזכיר צורה זו של הכינוי החבור בניב מעלולא. A. Diez-Macho, 'L'usage de la troisième personne au lieu de la première dans le Targum', *Mélanges Dominique Barthélemy*, Fribourg-Göttingen, 1981, pp. 61–89. ז' בן-חיים, 'האומנם נסתר במקום מדבר', ספר היובל לאברהם אבן שושן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 98–99, וציין שם לדברי מיהן. צורות אלה מוגדרות עדיין כשיבושי כתיב אצל D. M. Golomb, *A Grammar of Targum Neofiti*, Chico 1985, p. 51. הובאה אצל: H. Odeberg, *The Aramaic Portions of Bereshit Rabba II*, Short Grammar of Galilean Aramaic, Lund–Leipzig 1939, p. 155. אכן ראה את הדבר כמעטק פונטי, אבל לא רשם את הצורה בחלק הדקדוק של ספרו, כנראה מתוך זה שלא מצא דוגמאות נוספות. לאחרונה נגע בעניין זה ש' פסברג, 'עיונים בארמית של שרידי התרגום הארץ-ישראלי', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך א (תשמ"ו), עמ' 18–20 והערות לשם. הוא רצה לפתור צורה זו כהעברה של o מן כינוי גוף שלישי החבור לשמות רבבים לגוף ראשון,

הארץ-ישראליים, בנוסף על התרגום הארץ-ישראלי שבכתב-יד ניאופיטי, קובע את מקומה באופן ברור בדקדוק הארמית הגלילית.

קעת רואה אני, ששלוש צורות כאלה¹³ נרשמו ב'תורת הסדרון' [=תחביר], בספרו של ק' לויאס, דקדוק הארמית הגלילית,¹⁴ חיבור שנתחבר לפני יותר מיובל שנים, ויצא לאור רק בזמן האחרון. אותה 'תורת הסדרון' נפתחת בתיאור עניינים סגנוניים-רטוריים שהמחבר מכנה אותם 'דרכי האמורי בגדר הלשון'. כאן הוא דן, בין השאר, בחילופים של שם בשם אחר, שנעשו מפני עין הרע וכיו"ב. בסימן זה כלל שימוש של 'ההוא גברא', 'ההיא איתתא', במקום גוף ראשון,¹⁵ וכתב: 'היחיד למדבר בעדו מתחלף לרבים מדברים בעדם או ליחיד נסתר' (הוספתי הבלטה), והביא את הצורות הנזכרות (בהערה 13). הווה אומר, פתר לויאס את הצורות האלה בדרך רטורית-סגנונית, ולא כתופעה דקדוקית-פונולוגית,¹⁶ ולכן גם לא הביאן לחלק הדקדוק של ספרו ('תורת התבנית').¹⁷ אולם לפי הדוגמאות והניתוח דלעיל הרי אין שיטתו אפשרית. ותן דעתך לצורה 'טוברי' לעיל, לאשתו של רבי אלעזר בר' שמעון, ולא נאמר שם 'טוביה' (נקבה).

ע"פ הממצא במעלולא, שבה רצה לומר שעברה אף לגופים אחרים. ברם התייער שבדברינו למעתק זה בסוף תיבה אף בצורות שונות, צריך להכריע שהוא מעתק פונטי כללי, ולא תופעה מיוחדת של הכינויים.

13 ביניהן 'ברגילוי' שרשמנו לעיל. בנוסף: 'דודי' = 'ידי', 'באפוי' = 'בפני'.
14 עם מבוא מאת מיכאל סוקולוף, בית המדרש לרבנים באמריקה, ניר-יורק תשמ"ו, סעיף רנה, סימן יג, עמ' 168-169.

15 השווה דלמן, עמ' 108-109, וראה דיונו של בן-חיים, עמ' 93.
16 דומה לגישתו של דיאז-מאצ'ו, נזכר לעיל.

17 בסעיף לז, כינויי-השם המחוברים, עמ' 33-34, יוד כדרכו לפרטי פרטים של כתיב ותצורה, ולא הביא את הצורות האלה. גם אשר לחילוף השני שהזכיר 'לרבים המדברים בעדם' ורשם כגון 'נימור' במקום 'אימור' (ראה הערה בעמ' 169), הנה כבר העיר מ"ר הגר"ש ליברמן ז"ל שתחילית עתיד גוף ראשון יחיד בארמית גלילית בירושלמי תמיד נ', וכתב: 'לאחר עיון נתברר לי שבכל מקום שיש בירושלמי, לכאורה, עתיד גוף מדבר(ת) בא' — או שאינו עתיד באמת אלא צורה אחרת לגמרי, או שיבוש הוא... יוצא מהכלל רק "איקני", שכל מקום שהוא מזומן בירושלמי עניינו מוכיח עליו שהוא מונח לקוח מלשון שטרות... ואפילו בתלמוד הבבלי נשתמרו צורות כאלה בתוך אגדתא ארץ-ישראלית... דבריו הובאו בהערה למאמרו של ח"א גינזברג, בשולי תרגום ארץ-ישראל, 6, 'הפריפריס נ' לגוף מדבר עתיד', תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 382-383, בהערה 14 שם, עיין שם לשון שניהם. ועיין חנוך ליון, תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 111 (משכני אחרין נרצה, וראה פירוש חזקוני לבמדבר כב, ו, אולי אוכל נכה בו, והזכיר אף אותו פסוק בשיר השירים); הניל', פרקי לשון, עמ' 108 והערה 10, ועמ' 453; ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, עמ' 241, הערה 2; א"ש רוזנטל, איראנו-יודאיקה, לחקר פרס והיהדות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 107, הערה 8; "נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, מבוא ל-1255 (במשנה). ואפשר למצוא צורה זו בבבלי אף בהקשרים שאין בהם אפיון ארץ-ישראלי מובהק: בכתיבות עז ע"ב: 'רבי חנינא בר פפא שושביניה הוה כי הוה קא ניחא נפשיה אמרו ליה למלאך המת... אול לגביה ואיתחזי ליה, אמר ליה שבקי תלתין יום עד דנהדר תלמודאי. מועד קטן כח ע"א: 'רב אשי (בנוסחים גם: ר' אסי, ר' יוסי) אתחזי ליה בשוקא א"ל איתרח לי תלתין יומין ואהדריה לתלמודאי (ועיין דק"ס השלם לשם, עמ' רכב: דניהדר, דאדריה, דמהדרנא, עיי"ש). וקשה לומר שהשם גורם, אבל יש לבדוק בזה.

ומעניין הדבר, שבאותו חיבור כבר רשם לויאס כמה דוגמאות של –וי בסוף תיבה במקום ay.¹⁸ אעיר כאן בקצרה על אחדות מהן: פרסוי. עיין א"ש רוזנטל, 'למילון התלמודי Talmudica Iranica', איראנו-יודאיקה (לעיל, הערה 17), עמ' 111 הערה 29.

מינוי [=מ'ינ'], על-פי פסיקתא דרב כהנא. עיין ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה א (ברכות), עמ' 54, והערה 84 (ומכוון לפסיקתא דרב כהנא שם).

תליתוי (קהלת רבה ז, ז) = השלישי. ולהלן בספרו של לויאס בסעיף 'שם המספר – ההודעה במספר היסודי' (סימן קט, עמ' 63), רשם אף: תלתוי, תלתתוי. רובן של הצורות באותו מדור באות על משקל: תלתתי, ארבעתי, חמשתתי. עיין אצל דלמן, עמ' 129 (שרשם את שתי הצורות הנ"ל, וללא הערה על הסיומת); 'קוטשר, מחקרים בארמית גלילית, עמ' 20.¹⁹

על-פי הכתיב 'תלתיי', כתב שם קוטשר: 'אם מדוייק הכתיב, הרי שיש כאן ai ולא ē. ואפשר לאושש מסקנה זו²⁰ מן הצורה שלפנינו, –וי, הבאה במקום ay. בירושלמי כלאים הנ"ל: 'כל אינן תלתוי יומיא... לסוף תלת עשרתי שניא ותלתתוי יומיא'; ובכתובות, שם: 'תליתיתיי... ותלתיתיי'.²¹ (מן ההקשר יוצא שכל הצורות האלה באות במשמע: שלושים [שלושים היום], והוא הדין: תלתויי²² = תלתתויי²³).

מוי, מויי [=מ'ים']. במאמרו 'מחקרים בארמית גלילית', הראה 'קוטשר, שבסיומת –ין בארמית גלילית נקטפה הנורין, ומעתה מופיעה סיומת זו בצורה ay. שם הוא ניסה להסיק שזוהי הצורה היחידה למלים אלה בניב זה, ובהקשר זה סקר את המלים והצורות השייכות לעניין. לתיבה מין/מיין ('מים'), רשם לגלילית: מיי, והעיר 'ואילו צורת 'מויי' שרושם דאלמאן בעמ' 91 – כמדה שהיא נמצאת באבות טכסטיים אינה אלא –מוהי, כלומר בצירוף הכינוי... ואילו: דלא יתן מויי, ירוש' עירובין כו ע"ג, דומה אני אינו אלא שיבוש'.²⁴ ברם קשה לשבש 'מויי', המופיעה במקומות רבים. ועיין

18 סימן צב, עמ' 50. וכדרכו, רישומו מקורי, ומעלה צורות חדשות.

19 = מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' רפו.

20 כלומר דר-תנועה ay ביסודה של צורה זו. כמובן אף –י אינה מבטלת מסקנה זו, כלומר, כיוון (כגון תרגום שני לאסתר א: יד שְׁבַעְתִּי – שבעת שרי וכו').

21 בכ"י וטיקן לכלאים: 'תלתין... ותלתיתיי'.

22 לויאס רשם אותה כמובן: השלושה. אצל דלמן לנכון: שלושים.

23 אפשר גם להעלות את הסברה, שתיבת 'תלתויי' היא תוצאה של התפרקות האות ת (ת < רי), ומעיקרה היתה: תלתתי. ברם אין בכך להסביר סופית –וי בתיבת 'תלתתויי', וכבר ראינו בסיומת זו באה במקום ay. לצורת הידוע בשמות המספרים, עיין ש' ליברמן, ירושלמי נויקין, מהדורת רוזנטל – ליברמן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 116 והערה 2. ולא הבנתי למה כתב שם 'דחמישיתין', 'תלתתין', כמובן, אם נמצא סיומת –תיץ לצורות האלה, יש לפתרה –תיץ. לגבי –תיי המשמשת לזוגי, כגון תרתיי (ראה קוטשר שם, עמ' 18 – 19/קפד – קפה) מצאנו לפי שעה (לפחות בהקשר שמובלט בו ביצוע o במקום a): 'ר' ראובן אמר תרתוי, 'ר' אבין אמר חוד [!], 'ר' ראובן אמר תרתוי' (פסיקתא דרב כהנא, עמ' 276, כשנויי הגירסאות לשו' 14 מכ"י צ).

24 עמ' 30 (= קצו). והשווה הערתו של סוקולוף (עמ' XX לסימן זה [צב]). ואילו לדעתו יש להגיה ולתקן את רוב הצורות שבסימן.

אצל רפאל ויס, התרגום הארמי לספר איוב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 88, 322.²⁵ אכן 'מיי' וכיו"ב הוא הכתיב הרגיל. אבל במקורות הללו טרם נעשה הכתיב הרגיל תקני והכרחי, והיוצאים מן הכלל אינם מפריכים את הכלל, ואדרבה, אנו נשכרים מהם צורות עממיות נוספות. ולגבי איתור צורות עממיות, אין לפסול שאר מקורות הארמית הגלילית, גם אלה שאינם 'אבות טקסטים' לפי שיטתו של קוטשר, כל זמן שאין חשש להשפעת כתיב הבבלי וכיו"ב. ואדרבה, יש 'אבות טקסטים' יהיו תקינים יותר ומתוקנים יותר. וראה להלן.

קשויי. ראה את הצורות במקבילות שהקביל הגר"ש ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 210–211.

בינוני רבים, פעלי ל"י. עיין קוטשר, מחקרים בארמית גלילית, עמ' 28–29 (= קצד–קצה). שם הראה קוטשר שהצורה הרגילה היא 'בעיי' וכיו"ב, וניסה, עד כמה שאפשר, לקבוע שזוהי בעצם הצורה היחידה. לצורה 'מצלוי' בשרידי ירושלמי (עמ' 74, שו' 38 [כצ"ל]), כתב: 'מן הסתם = מצליי'. כן רשם כעיי, עיין שם. אשר לצורות בנו"ן סופית, רצה קוטשר למצוא להן הסבר לפי הכלל, וניסה לומר שיש כאן אנלוגיה גראפית משאר צורות הריבוי.²⁶ מכל מקום, נראה לנו (כלעיל) שאין צורך להעמיד ניב זה על צורה אחת ויחידה לכל תופעה. לא הוחלה האחדה של תקניות בכתיב המשמש במקורות הללו, ויש בו צורות היסטוריות/פורמאליות (בעיין, בעיין) מחד, וכן צורות עממיות ביותר (בעיי) מאידך, על-ידי הצורה הרגילה (בעיי).

25 ובוודאי ניתן להוסיף הרבה, כגון ירושלמי שקלים פ"ג ה"ב, מז ע"ג. ועיין 'שיירי כתבי-יד', עמ' 50. על 'מיי' בתרגום המיוחס ליונתן על התורה, ראה עתה E. G. Clarke, *Targum Pseudo-Jonathan of the Pentateuch: Text and Concordance* Hoboken 1984, pp. 343–344. גם לצורות אחרות של 'מין' שאינן 'מיי' בגלילית ביקש קוטשר (שם) לתת הסבר מיוחד. על הניקוד 'מיי' (שרידי ירושלמי, עמ' 107), כתב: 'אלא שכאן הרכיב כנראה מנקד מאוחר צורה בבליית על המלה'. אבל אין צורך לאחר את המנקד בכדי להביא את ההגייה אל תוך הכלל — הרי יש שחירק תחת יו"ד אינה אלא כמין מפיך, או כמין תנועה קצרה שנולדה מסיבות פונטיות; ראה מה שכתבתי בלשוננו לה (תשל"א), עמ' 203–206 [=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת מ' בר-אשר, ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 323–326]; 'י ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 269–270, 277. ועיין Gesenius–Kautzsch–Cowley, *Hebrew Grammar*, Oxford 1956, par. 8m, p. 45, n.1. (לצורות מין, מייין שבקטעי תרגום, כתב קוטשר [שם]: 'הנקודה שם אינה לניקוד'. הלשון סתום, ושמה כוונתו לאותו מין מפיך? ואולי רצה לומר, שלא הגו את הנו"ן, והשווה עמ' 19, שם, על 'תריין', ומה שכתבתי בלשוננו, שם, עמ' 206, הערה 29. מכל מקום, אין לראות נו"ן זו כ"פירכה" לשיטתו; ראה להלן.) ונראה לי שבשתי יו"דין היו כותבין שתי נקודות, ואף הן אין תפקידן אלא לחזק הגייתה של יו"ד עיצורית; אלא שאחר-כך התחילו לכתבן כצידה, ואף לבטאן כך. וראה הלכות גדולות, כ"י פריז, 27 ע"ב, שורה 27: 'הלכתא א"איי עסקא' (בכתב-היד שלוש התיבות מנוקדות). ועיין תשובות הגאונים, מהדורת ש' אסף, ירושלים תרפ"ט, עמ' 128. וראה דלמן, עמ' 113, ועוד הרבה. ושמה אף השם 'איי' כך. ואכמ"ל.

26 עיין עמ' 29, 31 / קצה, קצו (ועיין EJ III, p. 270). אשר ל'קריין', ראה לעיל הערה 25. לצורה 'בכך' (עמ' 128 / קצד), הציע קוטשר (בסימן שאלה) לנקד: בְּכֵן (ועיין ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א, עמ' 272, לשאלה זו); אבל ראה 'שיירי כתבי-יד', עמ' 29 והערה 133. ועיין ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, עמ' שצג, אתאן = אתיין. ורבות כיו"ב.

גבוי = גביי. כאן אביא דוגמה נוספת מן בינוני רבים בירושלמי גיטיין פ"ה סה"ח, מז ע"ב: 'אמר רבי מנא אף על גב דרבי יוסי רבו גבי עיצומין, מודה באילין דיהבון בניהון לאומנותא דאינון גבוי עיצומין, מפני חיי הבריות' (וכ"ה בכ"ל; בדפוסים חדשים: גביי).

רשימתו של לויאס מרכזת ומתעדת אפוא כמה וכמה צורות של ay בסוף תיבה במימוש -וי. ברם לא ראה המחבר כאן תופעה פונטית של ממש, אלא "השאלה" ממשקלים אחרים.²⁷ מסיבה זו לא רשם בסימן זה כינוי חבור, כגון 'מן קודמוי' [=מלפניי] וכיו"ב, שכן סבר לפתור צורות אלה, שבהן מבוטלת ההבחנה היסודית בין הכינויים, פתרון סגנוני-רטורי בלבד.

בבבלי

במאמר הנזכר (שיירי כתב-יד) נתברר, שכמה ענייני כתיב ולשון שנתייחדו אצל החוקרים כארץ-ישראליים, חיים וקיימים אף בנוסחי התלמוד הבבלי, אלא שיש למצאם בעיקר בכתב-יד עתיקים, ואילו בדפוסים ובכתב-יד מאוחרים כבר הכניסו לרוב כתיב תקני, הוא הכתיב שרוב החוקרים התכוונו לו כשידברו על "הכתיב הבבלי".²⁸ האם יהיה ניתן לגלות שרידים מן הצורות הנידונות כאן בכתב-היד של הבבלי? ציינתי במקום אחר לדבריו של ליברמן, שבהם עסק בשמות בעלי תפקידים,²⁹ ושם פירש 'גבוי' (תוספתא דמאי פ"ג ה"ה, עמ' 74) = גבאי. ודומה שאפשר לאתר תיבה זו אף בבבלי, לפי אחת השיטות. במסכת כתובות סח ע"א: 'כאן קודם שיבא לידי גיבוי, כאן לאחר שיבא לידי גיבוי, ופירש רש"י: לידי גיבוי, שבית דין גובין הימנו.³⁰ כלומר, 'גיבוי' שם הפעולה הוא, בבנין פיעל. אבל ברי"ף: כאן קודם שיבא לידי גבוי, פי' כל זמן שאינו נוטל אלא בצנעא אין מחייבין אותו למכור כלי תשמישו, אבל אם הוצרך ליטול מן הגבוי של קופה אין נותנין אלא לאחר שימכור.³¹ הרי

27 ראה בחיבוריו שנרמז להם בדבריו כאן: אוצר חכמת הלשון, מחברת א, לייפציג 1914, עמ' ז, סי' סה; ודקוק ארמית בבלי, ניר-יורק תר"ץ, עמ' 86, סימן קכב.

28 ב'שיירי כתב-יד', ובמיוחד שם עמ' 13-22, והערה 52, 55, 75, ועמ' 48-50. ועיין ש"י פרידמן, 'לאילן-היוחסין של נוסחי בבא מציעא - פרק בחקר נוסח הבבלי, מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 106. וראה מ' גלצר, עטור סופרים (ספר העיתור) לרב יצחק בן רב אבא מארי, פרקי מבוא, 2, ירושלים תשמ"ד, עמ' 59-60. ועיין פירוש רבנו יהונתן על בבא קמא (ניר-יורק תשכ"ט), עמ' גג-נד במבוא (לכתיבים שבחיבורי הראשונים).

29 תוספתא כפשוטה, א, עמ' 224.

30 ועיין תוספות ד"ה כאן.

31 כן הוא בדפוס קושטא, וכזה בכ"י ביהמ"ד לרבנים 692 (בהוצאת); בדפוס וילנא בלשון הגמרא שבר"ף: 'לידי גיבוי'.

'גבוי' = גבאי³²! אשר לצורה הנידונה של הכינוי החיבור, מעניין לשער אם יש רושם לצורה בכתבי-היד של הבבלי. לקראת בדיקה הנני רושם: 'דאי משתכחא תורה מישראל, מהדרנא מפילפולוי', בבא מציעא פה ע"ב, על-פי כ"י פירנצה, 267 ע"ב. בכתב-יד ג₁: 'מפילפולאי'.³³ בכתב-יד המבורג: 'מפולפולאי' (וא"ו ראשונה תוקנה?). בנדפס: מפילפולי. ומובן מאליו, שהדבר צריך הכרע.

[הערה בשעת ההגהה: להערה 1, בעניין ליה=לה, ראה עכשיו

T. Harviainen, 'Diglossia in Jewish Eastern Aramaic', *Studia Orientalia* 55 (1984), pp. 14–15
 על-פי זיהוי צורה זו בארמית הבבליית של התלמוד, בא המחבר לתקן קריאות בקערות ההשבעה.]

32. בבית הבחירה למאירי, כתובות (מהדורת סופר), עמ' 289: 'קודם שיבא לידי גבוי, כלומר, שאינו הולך אצל גבאי', עיין שם. באור זרוע, הלכות צדקה, סי' יד (ח ע"ג): 'לאחר שבא לידי גבאי, שמתפרנס מקופה של צדקה... אבל קודם שבא לידי גבאי, שמפרנסין אותו בצנעה ולא מיד גבאי, נוטל לקט' וכו' (וצוין ברק"ס השלם, עמ' קלב, הע' 21). 'לגבוייא, גבויין', ארמית, ראה יסטרוב, עמ' 206. וליו"ד של 'גיבוי' מצאנו כיו"ב הרבה יו"דין 'מיותרות', אף במקום פתח או קמץ שלנו, ואכמ"ל.

33. על כתב-היד, ראה 'שיירי כתיב-יד'.